

Baros-Gyimóthy Eszter Márta

„... mivel bűnnek büntetése, igaz poenitentiátartást kíván”

Az 1710. és az 1739. évi pestisjárványok és hatásaik a csetneki evangélikus anyakönyvekben

Pápai Páriz Ferenc a 17. század végén leírt, a tanulmány címében idézett gondolatában¹ a pestis az emberek az isteni törvények ellen elkövetett bűnei és kicsapongó életmódjuk büntetéseként jelent meg, ahogy az több irodalmi, tudományos és egyházi szerző leírásában is olvasható. *„Isten bosszújának hírvivője”*² gyorsan terjedt a közösségekben, a települések és a földrajzi területek között, nagymértékű letalitása, illetve a betegséget körülvevő bizonytalanság, ismerethiány is hozzájárult, és erősítette az évszázadokon át fennmaradt vallási konnotációt. Ez természetesen nem csupán a pestis „kiváltsága” volt, hiszen minden megmagyarázhatatlan természeti jelenségnek vagy (járványos) megbetegedésnek évszázadokig a leghihetőbb magyarázata a bűn-büntetés ok-okozati összefüggése volt. A gyülekezet élén álló lelkészek és plébánosok gyakorta hangoztatták az egyházi szabályok, az isteni törvények betartásának szükségességét: *„...az Úr Isten a sok több egyéb bűnök között majdan leg nagyobbban haragszik a szent Vasárnapnak meg rontása ellen, sok bűnökkel, de kivaltkepen Tanczolatokkal szokott meg fertőztetese ellen, melly által az Emberek meg fosztatnak az Isten ígésétül és önnön maga áldásoktól, nem különben éhséget gyakorta pestist is s dögleletességet s háboruságot vonn reajok”* – fogalmazta meg álláspontját Ambrosius György csetneki lelkész és szuperintendens 1741. október 17-i körlevelében.³

A „démoni ragály” pusztításáról a hivatalos és magániratok, az anyakönyvek, az orvosi leírások és művészi alkotások is hírt adnak. Minden korosztály, a társadalom minden csoportja találkozott a járvánnyal, amely ellen érdemben védekezni nem is tudtak, hiszen nem ismerték a kórokozót, illetve a betegség terjedésének módját. A leghatásosabbnak a bezárkózás, a betegek elkülönítése, a lakóhelyek átfüstölése, különböző gyógyfüvek, *„a pestis ellen való medicinális orvosságok”*⁴ használata,

¹ PÁPAI PÁRIZ, 1747. 322.

² DEFOE, 1978. 226.

³ Ambrózy György felsőgömöri superintendens körlevele egyházfegyelmi ügyekben, 1741. In: FABÓ (SZERK.), 1861. 155.

⁴ PÁPAI PÁRIZ, 1747. 330.

a vesztegár alkalmazása, babonás versek és mondókák ismétlése,⁵ illetve a menekülés volt. Ugyanakkor a kortársak az erkölcsi megtisztulás gyógyító hatását, a penitenciatartást is hasznosnak ítélték, ahogy a rozsnói születésű Gömör Dávid fogalmazott, akinek édesapja is az 1710-es pestisjárvány áldozatai között volt.⁶

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a csetneki⁷ evangélikus gyülekezet tagjai az 1710. és az 1739. évi pestisjárványok elmúltával az anyakönyvi bejegyzések tanúsága szerint változtattak-e a mindennapi szokásaikon, a járványt túlélve törekedtek-e arra, hogy például a házassági szokásaik jobban idomuljanak az egyházi szabályozáshoz? Az erkölcsi megtisztulást, a bűnbánó magatartást tartós változás követte-e? Mi tükröződik a csetneki evangélikus házasságkötési és a fogantatási adatokban a fekete halál előtti és a válságot követő időszakokban?

A csetneki evangélikus egyházközséget⁸ Csetnek mezőváros és három leányegyháza, Gencs, Rekenye és Sebespatak evangélikus hívei alkották, az anyakönyveiket Bodo András lelkész, későbbi Gömöri szuperintendens az 1680-as években kezdte vezetni. A korán induló anyakönyvezés⁹ lehetővé teszi, hogy mindkét pestisjárvány előtti magatartás és a kór elmúltával az abban történt változások is vizsgálhatók legyenek, illetve a két járványt követő reakciót is össze lehet hasonlítani.¹⁰ A regisztrált halottak adatai alapján a két járvány eltérő erővel pusztított a gyülekezetben, hiszen míg 1710 júniusa–szeptembere között 774 temetést rekonstruáltam,¹¹ addig Ambrosius György csetneki lelkész az 1739. év augusztusától novemberéig terjedő

⁵ FAZEKAS, 1979. 92.

⁶ A félárva fiú tanulmányait a csetneki iskolában kezdte, orvosdoktori oklevelét Jénában szerezte meg. Előbb szülővárosában praktizált, majd Győrben telepedett le, itt jelent meg könyve *A pestisről való orvosi tanítás, a mellyből miképpen kiki okos értelmének és az orvosi tudomány fundamentumának utmutatása szerint, magának, mind a egészséges testnek megoltalmazásában, mind pedig az döglletes nyavalyában önnön maga orvosa lehet* címmel. Mária Terézia 1741. október 28-án nemesítette János testvérével együtt. (SZÁLLÁSI, 1989.) A kuntaplóci orvos, Gömör János fia, Pál és felesége, Sturman Julianna Csetneken kereszteltették gyermekeiket.

⁷ A mezőváros és a gyülekezetek történetéről bővebben lásd: BAROS-GYIMÓTHY, 2014.

⁸ Az 1803. évi *Canonica visitatio* idején 2335 lélek tartozott a csetneki evangélikus templomhoz. (EOL Canonica visitatio Csetnek ágostai hitvallású evangéliumi Egyházban. 1803. október 7. pag 157.)

⁹ A gyülekezetek anyakönyvei az interneten, a mormon egyház által létrehozott és fenntartott <https://www.familysearch.com> (utolsó letöltés: 2021. április 29.) honlapon kutathatók. A Magyar Nemzeti Levéltár Mikrofilgyűjteményében az evangélikus gyülekezet anyakönyvei a MNL OL C 1589 jelzet alatt kutathatók, bár ebből a kópiából közel 50 évnyi keresztelési adat hiányzik.

¹⁰ A források adatait a családrekonstrukciós módszer segítségével dolgoztam fel. (ANDORKA, 1988.) A Gömör megyei Csetnek mezőváros és környékén is visszatérő látogató volt a pestis, a leírások és a kutatások alapján 1555-ben, 1576-ban, 1647-ben és 1678-ban is pusztított. (BARTOLOMAEIDES, 1799. 21; ILA, 1976. 341.)

¹¹ Bodó Mátyás, a korábbi csetneki lelkész és gömöri szuperintendens unokájának tollából fennmaradt latin nyelvű kéziratban szám szerint 778 halálos áldozat szerepel. (OSZK Kézirattár Quart. Lat. 1610. 10.) A kéziratban sem szerepelnek a település katolikus vallású áldozatai, akik ekkor még a rozsnói templomhoz tartoztak. A csetneki katolikus egyházközség anyakönyveit 1735-től vezették csak. Bartolomaeides a régiót bemutató leírása alapján 1758-ban Csetnek oppidumban 1380 fő evangélikus és 750 fő katolikus hívó élt. (BARTOLOMAEIDES, 1799. 20.) Ugyanakkor Ila Bálint Gömör megyét bemutató leírásában a megyei összesítők adataira hivatkozva 1526 elhunyt személyről ír csak Csetneken. (ILA, 1976. 344.) A megyei összeírás és az evangélikus anyakönyv adatai között közel 780 fő a különbség, amit a mezőváros katolikusok vallású lakosainak kellett adnia. Sajnos mind ez idáig nincsen támpontom arra nézve, hogy a század elején mekkora volt a számuk.

négy hónapban 164 temetést jegyzett fel.¹² Az 1710. évet megelőző tíz év halottaihoz képest 19-szer több az ezévben meghaltak száma, míg az 1739. évi járvány előtti évtizedhez képest 6,8-szor magasabb a szorzó.¹³ A francia történeti demográfus, Jacques Dupâquier által kifejlesztett index-skálán az 1710. évi csetneki járvány a katasztrófaszintet, míg az 1739. évi pestis a szuperkrízis besorolást érte el.¹⁴ Az 1739. évi csetneki járvány alacsonyabb halálozási arányához minden bizonnyal a város körül már július közepén kialakított vesztegzár,¹⁵ illetve a lakosok szabálykövető magatartása is hozzájárulhatott.

„Pestis igitur Csetnekiensis rumorium evanuit...”¹⁶

A pestisnek és más járványoknak is a halálozás gyakran intenzív megemelkedésén túl a népmozgalmi adatsorokban más rövid- és hosszútávú hatása is kimutatható. A felnőtteket érintő demográfiai válságok szoros összefüggésben álltak a házasságkötések számának alakulásával. A járványok elmúltával a házasságkötések, azon belül is jellemzően az özvegyházasságok száma emelkedett meg, míg az első házasságok kötését időben elhalasztották. Az újránházasságok célja, hogy a már felépített, de sérült családok, gazdasági egységek újra működőképesse váljanak, a mindennapi megélhetés ne kerüljön veszélybe és a kiskorú gyermekek ellátása biztosított legyen.¹⁷

A házasságkötések hirtelen fellendülése után az esküvők és a születések a fiatal és a propagatív korú halottak magas száma miatt hosszú évekre erőteljesen lecsökkentek. Ahogy Őri Péter fogalmazott: *„A születések visszaesése következtében olyan hiányos nemzedékek jöttek létre, amelyek termékeny korba jutva újabb válság nélkül is a születések számának visszaesését okozták, tovább görgetve a válságok hatását.”*¹⁸ Az 1710. évi pestis pusztítása a környező területeken¹⁹ és megyékben is hatalmas volt,

¹² A halálokok hiányában a temetések megemelkedett száma alapján azonosítottam a járványos hónapokat. Az 1710. évben összesen 804, az 1739. évben 186 temetést jegyeztek fel az anyakönyvbe. A halottak életkori és nemi bontását megnehezíti a hiányos regisztráció. Az 1710. évi halottak közül közel 500 főnél csak a halál, illetve a temetés ténye ismert, mert sokszor csak az aznap eltemetett halottak számát jegyezte fel Antoni Sámuel lelkész. Az adatok alapján mindkét járvány halottai között 2%-kal magasabb a férfiak aránya, de a kép a rengeteg hiányzó adat miatt torzíthat.

¹³ Az újkori pestisjárványokról és hatásairól lásd például: FARAGÓ, 2007; ŐRI, 2006.

¹⁴ A számítás során az éves adatokat a megelőző évek átlagával és azok szórásával vetik össze. (CABOURDIN, 1995. 177–178.) A módszert alkalmazza például: BENDA, 2000. 152–153; MARTOS-ŐRI, 2000. 107; PAKOT, 2006. 172.

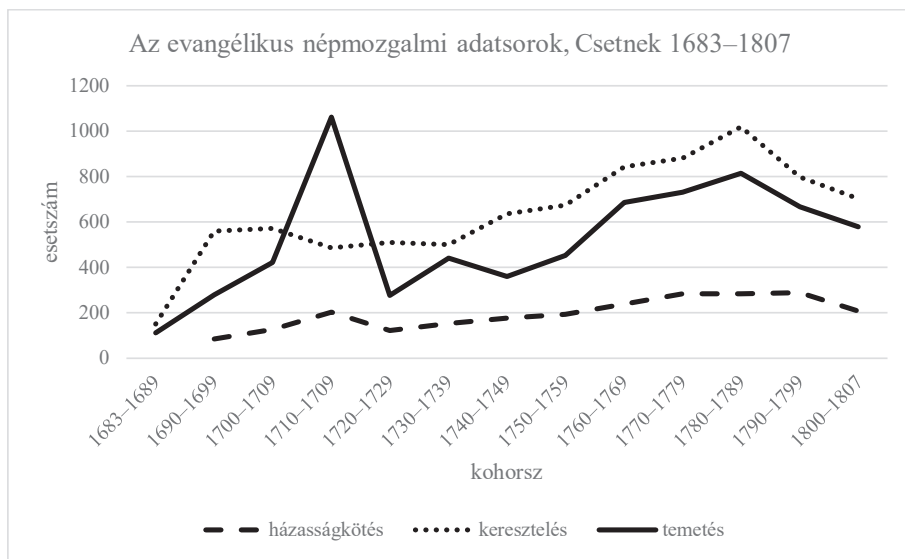
¹⁵ MVSR SAKE AR Mestečko Štítník II. Protokol Tomus 1730–1762. pag. 259. Kováts Zoltán véleménye szerint a szegedi pestisjárványnak is a védekezés hatékonyságának köszönhetően volt kevesebb áldozata. (KOVÁTS, 1985. 149.) Ugyanakkor a vesztegzár egyet jelentett a közlekedés és a kereskedelem teljes felfüggesztésével, így megszűnt a földművelés, a betakarítás, ami egy idő után élelemhiányhoz, a lakosok nem megfelelő táplálkozásához, esetleg éhezésükhöz vezetett. A lakosság több településen is szembeszegült az intézkedésekkel. (DAVID, 1973. 84–85.)

¹⁶ A megállapítást Ambrosius György lelkész 1739. augusztus 12-hez jegyezte fel a temetési anyakönyvben. Először és utoljára augusztus 27–31. között szerepel négy halott neve mellett a pestis a halál okaként.

¹⁷ BAROS-GYIMÓTHY, 2019; BAROS-GYIMÓTHY, 2020.

¹⁸ ŐRI, 2006. 116.

¹⁹ A Gömör megyei pestiskárok összeírását Ila Bálint elemezte. (ILA, 1976. 342–344.)

1. sz. ábra. A csetneki evangélikus népmozgalmi adatsorok (1683–1807)

a betelepülők sem tudták a járvány negatív hatását felszámolni.²⁰ A születések számának visszaeséséhez az életben maradtak testi és lelki sérülései²¹ is hozzájárulhattak, ahogy az átélt járványos hónapok befolyásolhatták a világra jött gyermekek életkilátásait is. Ambrosius lelkész 1740. február 17-i dátummal Jelenik András és Galik Judit nemes házaspár hatodik gyermekének, az egy hónapos Annának temetését jegyezte fel. A csecsemőt az ekkor 28 éves anyja a szülés óta nem tudta anyatejjel „locsolni” – olvasható a temetési bejegyzésben.²² Az anya már a szíve alatt hordozta leányát, amikor 1739 nyarán a pestis megjelent a településen – ez a körülmény bizonyosan hozzájárulhatott a szomorú végkimenetelhez. Nem mérhető, hogy a járvány biológiai szempontból milyen hatással volt az életben maradtakra, mekkora lehetett például a sterilizálódás mértéke, a spontán vetélések, vagy épp az életképtelen csecsemők száma.

A házasságkötési magatartás változása

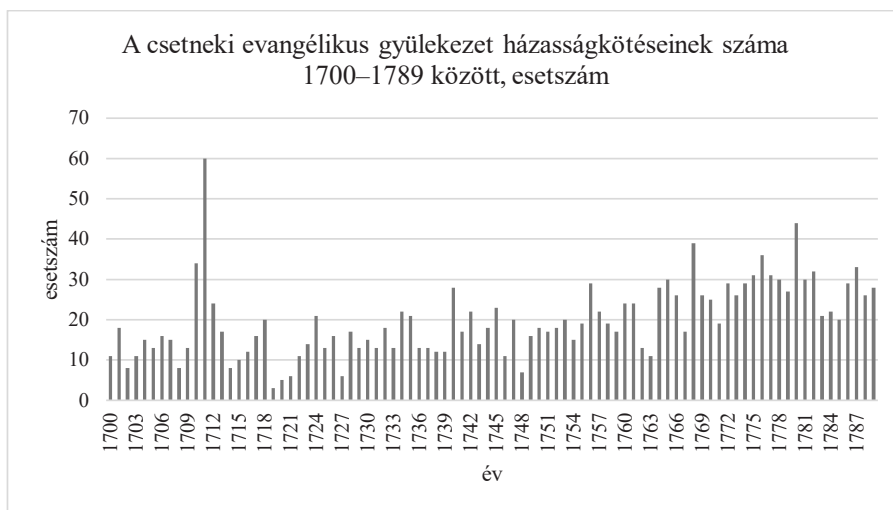
A magatartásbeli változások első jelei a házasságkötések jellemzőiben mérhetők le. Az 1710. évi pestis előtti évtizedben Antonius Sámuel lelkész átlagosan évi 12–13 párt esketett. Az 1710. év első felében mindössze három esküvői bejegyzés olvasható az anyakönyvben, majd a hívek a járvány kitörésétől október végéig a közösség

²⁰ Az anyakönyvekben a házasságra lépők származási és lakóhelyét nem jelölik következetesen; amennyiben a lelkész regisztrált is településnevet, nem egyértelmű, hogy az az illető származási vagy lakóhelye.

²¹ A félelmet, az átélt szörnyűségeket és az egyéni reakciókat Horányi Ildikó tanulmányában személyes forrásokon keresztül mutatja be. (HORÁNYI, 1999.)

²² A házaspár előző öt gyermeke 1–10 év közötti életkorokban halt meg, Anna után további három gyermek született még a családban, akik közül egy biztosan családot is alapított.

védelme érdekében nem házasodtak. A pestis utáni első párok október 28-án jelentek meg a templomban, és az advent kezdetéig összesen 31 esküvőt tartottak a gyülekezetben.

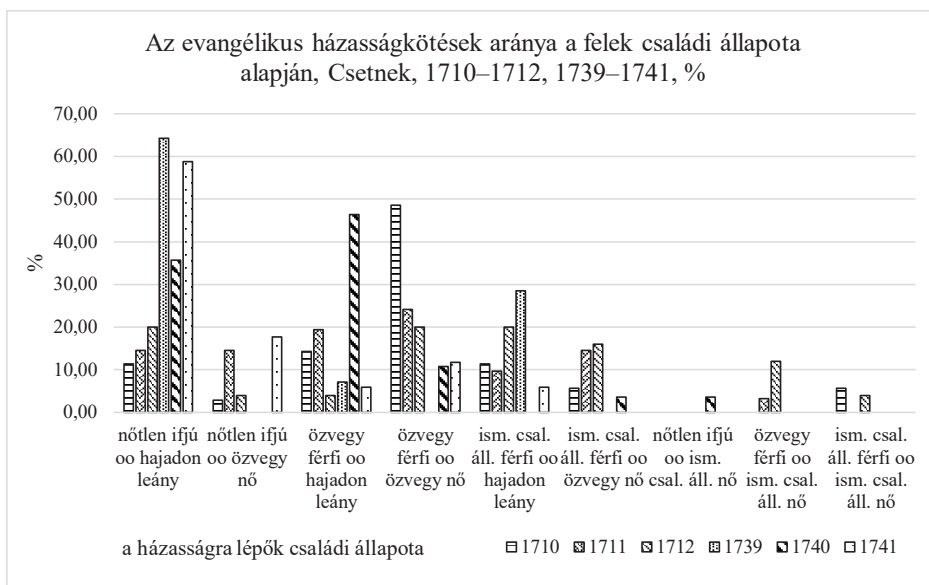
2. sz. ábra. Az evangélikus házasságkötések számának alakulása (1700–1789)

A házasodási kedv a következő évben a tilalmas időszak utáni első szabad napon, Vízkereszt napjától folytatódott. A lelkész 1711-ben 60 házasságot jegyzett fel, a következő évben már csak 24 pár, majd 1713-ban újra a járvány előtti számú, 13 pár lépett az evangélikus oltárhoz. A rendkívül sok áldozatot követelő 1710. évi négy hónapos járvány után rögtön megemelkedett a házasságkötések száma, aki életben maradt, minél hamarabb újra családot alapított. A házasságra alkalmas korúak fogyásával fokozatosan csökkenést, majd periodikus hullámzást tapasztaltam a frigyek számában, amit a pestis következtében kialakult hiányos nemzedékek váltottak ki. A regisztrált esküvők száma 1715-ig csökkent, majd 1719-ig újra fokozatosan emelkedett. Az évtized utolsó évében mindössze három párt esketett a lelkész, de 1720-tól ismét fokozatosan nőtt a házasságkötések száma 1724-ig, amit 1725-ben újra 12 rögzített házassági bejegyzés követ.²³ Míg a hívek az 1710–1719 közötti intervallumban összesen 204 házasságot kötöttek, a következő évtizedben 122 pár házasságát áldotta meg a lelkész. Az 1730-as években némi emelkedést tapasztaltam: évente már átlagosan 15 pár esküdött a templomban. 1739 augusztusáig, a járvány kitöréséig kilenc házasság kötött a gyülekezetben,

²³ Hasonlóan hiányos adminisztrációt tapasztaltam azokban az időszakokban, amikor lelkészváltás volt a gyülekezetben. Antonius Sámuel halála utáni, 1738. február 11-től október 16-ig tartó időszakból csak egy keresztelest regisztráltak, míg a temetési bejegyzések február 10. és augusztus 18. között hallgatnak, amíg Ambrosius György szolgálatát meg nem kezdte. Szintén a lelkészhiány okozta az 1758. év végén található üres oldalakat a kereszteleési matrikula lapjain: a feljegyzések szerint Maior Pál lelkész 1758. október 16-án halt meg, és csak a következő év januárjának végén állt szolgálatba Mitsowsky Pál lelkész. Antoni Sámuel 1708 szeptemberétől haláláig szolgált a csetneki gyülekezetben.

a pestises időszakban kettő, majd november közepén egy mátkapár lépett az oltárhoz – egész évben összesen 12 esküvőt regisztrált Ambrosius lelkész. 1739-ben a járvány ideje alatt is esküdtek a hívek, illetve az 1710–1712-ben tapasztalt „házasadási láz” elmaradt. A párok a házasságkötéseket a következő évre tolták át, ám a lelkész 1740-ben is csupán 28 párt esketett, majd 1741-ben már csak 17-et. Ezt követően a házasságkötések száma évről évre ingadozott, ugyanakkor az előző válság utáni periodikus hullámzást nem tapasztaltam. Az évtized végére megszilárduló adatok alapján évi 16–20 mátkapár esküdött a templomban. A csetneki házasságkötések száma évtizedes bontásban a javuló feltételeknek köszönhetően az 1750-es évektől az 1780-as évtized végéig fokozatosan emelkedett, ezzel párhuzamosan a gyülekezet lélekszáma is gyarapodott.²⁴

A csetneki evangélikus gyülekezet esküvőinek 80%-a első házasságkötés volt, tehát mindkét fél először állt az oltár előtt. A pestis után természetesen megemelkedett az újránházasodó felek és párok²⁵ száma, ezt diktálta az életöztön. Az 1710-es és 1711-es években a házasságok 75%-a esett ebbe a kategóriába, majd az idő múlásával az özvegyházasságok aránya csak lassan csökkent: 1712-ben 58%, 1713-ban pedig 53%-ot mértem. Az 1739. évben a legtöbb házasságot még a járvány kitörése előtt kötötték, így ebben az évben még az első házasságkötések száma volt magasabb. 1740-ben már az özvegyházasságok domináltak, de az előző járványhoz képest alacsonyabb, 61% volt az újránházasodók aránya, majd a folytatásban

3. sz. ábra. Az evangélikus házasságkötések bontása a felek családi állapota tükrében (1710–1712, 1739–1741)

²⁴ A 18. század második felében az életfeltételek az egész országban ideálisabbak lettek, így a kutatások jelentős népességyarapodást mutatnak. (ŐRI, 2003. 216.)

²⁵ Özvegyházasságnak tekintem azon házasságokat, amelyekben az egyik vagy mindkét fél volt már házas.

erőteljesen csökkent az arányuk: 1741-ben 35%, az 1742. évben a házasságkötések csupán 9%-a volt újrَاهázasodás. A másik jellemző különbség, hogy míg az 1710. évi járvány utáni özvegyházasságokban döntően mindkét fél özvegyen állt az oltár elé, 1740-ben a megözvegyült férfiak jellemzően hajadon lányokkal léptek újra házasságra. A torzulást az ismeretlen családi állapotú, idegenből érkező férfiak hiányos regisztrációja okozza, ugyanakkor az adatok azt mutatják, hogy arányait tekintve kevesebb özvegy nő alapított újra családot Csetneken az 1739-es válság után.

Az első járvány óriási pusztításának következtében, aki életben maradt és házasságra alkalmas volt, az mind elhalt. A pestis utáni három évben az özvegy nők közül sokan és nagyon gyorsan, átlagosan csupán 1,2 évnyi özvegyesség után léptek oltárhoz. Az 1710-es években a menyasszonyok 11%-ánál a házasság előtti családi állapot ugyan ismeretlen, de így is 40% feletti az újrَاهázasodók, és csak 46% az első házasságukat kötő nők aránya. Az 1740–1744 között házasságra lépett özvegy nők száma alacsony volt, és ők is majd két évet vártak az új társukra – az egész században 2,6 év volt ez az intervallum. Míg az 1739. évi járvány utáni évtizedben kevesebb özvegy nő kelt el a házassági piacról, mint az előző járvány után, addig az özvegy férfiak lehetőségei döntően nem tértek el a harminc évvel korábbiakétól, arányuk ekkor is megnőtt a vőlegények között.²⁶

A járványmentes időszakokban a házasságok szezonálisitását a mezőgazdasági munkák ritmusa, az egyházi szabályozás és a közösségi normák határozták meg.²⁷ Ezen tényezők mentén a csetneki evangélikus gyülekezetben a 18. században a legtöbb házasságot a Vízkereszt napjától Hamvazószerdáig tartó a farsangi időszakban kötötték. A böjt után májusban emelkedett meg enyhén az esketések száma, amit elsősorban az özvegyházasságok okoztak, majd a házasságkötések száma a nyári munkák és a betakarítás utáni időszakban, különösen novemberben nőtt meg. A vizsgált korszakban egy-két – néha csak feltételezett – parázna pár esketésére került sor advent napjaiban. A házasságkötések szezonálisitását tehát a járványmentes időszakban is az egyházi szabályozás betartása jellemezte, ez az 1710-ben és az 1739-ben visszatérő pestis után még sarkosabbá vált, mivel a hívek a tilalmas időszakok előtti utolsó napokat kihasználva esküdtek. 1710-ben október 28-án lépett az első pár az oltár elé, majd még 25-én 12 szertartást tartottak templomban, hiszen november 30-án már advent első vasárnapját ülte az egyház. A tilalmas időszak elmúltával január 6-i dátummal két házasságot regisztrált Antoni lelkész, és még Húshagyó kedden is négy pár esküdött a templomban. Ezt a szabálykövető magatartást tapasztaltam az 1739. évi pestis után is: a halálozások száma az év novemberében csökkent le, tehát a járvány alábbhagyott, már advent volt. A következő évben egyetlen házasságot sem regisztrált a lelkész az amúgy közkedvelt farsangi időszakban, az első esküvők a nagyböjt utánra tolódtak át: április 25-én 11, 26–27-én további három pár esküdött. 1740-ben esett meg, hogy a lelkész tilalmas

²⁶ Az újrَاهázasodó nők aránya 1710–1719 között 42,5%, az 1720-as évtizedben 17%, 1730–1739 között 12,6%, majd a pestis utáni évtizedben 12,5% volt. A vőlegények között az újrَانősülők aránya az 1710-es évtizedben 36,3%, 1720–1729 között 13,7%, a pestis évtizedében 21%, majd az 1740-es években 23% volt.

²⁷ A csetneki evangélikus és katolikus házasságkötési szokásokról bővebben lásd: BAROS-GYIMÓTHY, 2014. A Magyarországon kimutatott lokális változatokról lásd: FARAGÓ, 1994.

időszakban esketett egy parázna párt. December 5-én kísérte oltár elé az „*inhonestus*” Tímár nevű erdélyi kovácsmester a szintén nem helybeli születésű menyasszonyát, Klacsany Katalint. A mátkapár alig négy hét leforgása után már szülővé is vált, „*ex illegitimo thoro*” származó ikreiket január 10-én keresztelték, majd január 13-án már temették.²⁸ Néhány ilyen parázna párt leszámítva a csetneki hívek a járvány előtt és után is az egyházi szabályozásnak megfelelően, a tilalmas időszakokat tiszteletben tartva kötötték a házasságokat.

A házasságkötések jellemzőinek utolsó vizsgált pontja, hogy a hét melyik napján tartották az egyházi szertartást és az azt követő, az egyházi oldalról gyakran a bűnök melegágyának tartott, ezért sokszor elítélt táncos mulatozást.²⁹ A 16. század második felétől tartott zsinatok határozatai között visszatérő elem a vasárnap-i esküvők tiltása, sőt már az 1576-os hercegszöllősi zsinat is tilalmasnak mondja a szombati, vasárnap-i és hétfői menyegzőket.³⁰ Ezek szerint a lutheri hívek – a régi hagyományokat, a megszokást követve – nagy számban még mindig vasárnap esküdtek, viszont „*az Úr napjának meg szentelésére magokat így alkalmatlanná*”³¹ tették. Az 1707. évi rózsahegyzi zsinat a menyegző kezdőnapjának a szerdai napot jelölte meg.³² Így az evangélikus párok számára az esküvő szempontjából nem tilalmas napok száma igen lecsökkent, hiszen keddtől csütörtökig lehetett házasodni és lakodalmat ülni. A csetneki gyülekezetben azonban a kezdetektől, 1692-től a párok döntően vasárnap léptek az oltár elé. A pestis elmúltával azonban a penitenciát tartó csetneki hívek is idomultak az egyházi szabályozáshoz: 1710-ben a járvány után kötött 31 házasságból mindössze egyet tartottak vasárnap,³³ a többit a lelkész keddi napokra regisztrálta. Az 1711. évben is a kedd volt a legkedveltebb nap a házasulandók körében, de már hétfőn, szerdán és csütörtökön is kötöttek házasságot a templomban. A hét eleji házasságok voltak túlsúlyban a következő év első felében is, azonban két év szabálykövető magatartás után a régi szokás kerekedett felül, hiszen a csetneki mátkapárok 1712 szeptemberétől újra csak vasárnap esküdtek.

²⁸ A csecsemőket a temetéskor is *spuriusként* regisztrálta a lelkész, pedig általános gyakorlat volt a gyülekezetben, hogy a törvénytelen születésű gyermek szülei házasságával törvényessé vált, a minősítő jelzöt ilyenkor áthúzták az anyakönyvben.

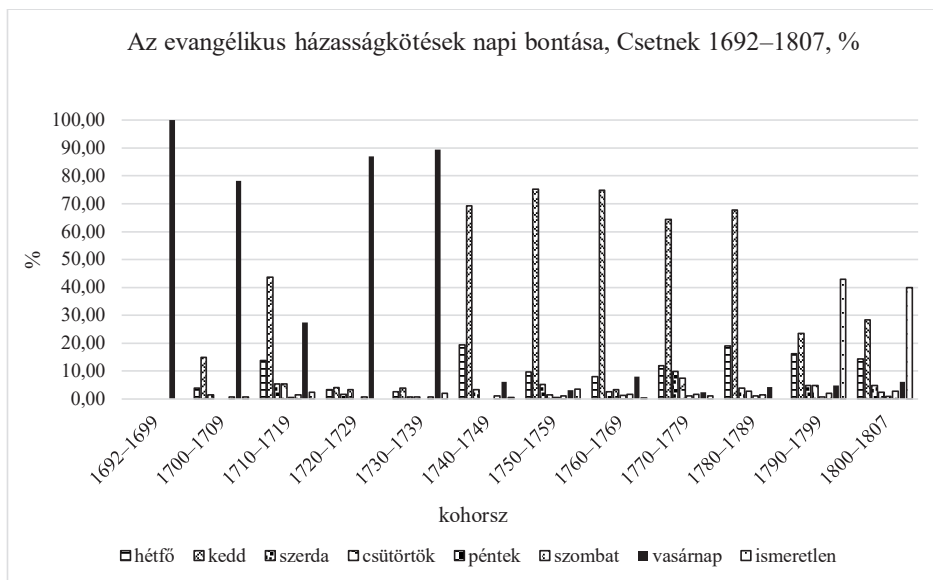
²⁹ „*A tántz miképpen hogy kereszttyén és tisztességes emberhez nem illik, ezenképpen senkinek szabaddá nem hadgyok, hanem inkább azt akarjuk, hogy minden Tanító(k) közönséges képen tilcsa*” – szól a hercegszöllősi zsinat 30. pontja. Ugyanekkor megtiltották a lelkészeknek, hogy ők maguk vagy házuk népe táncoljon, ahogy az például a Felső-Magyarországi cikkeken is olvasható. (KISS, 1881. 683; 720; 726.) Ugyanakkor sok lelkész részt vett a lakodalmakon, mert ha a táncot megtiltani nem is tudták, legalább a jelenlétükkel valamelyest irányítani próbálták az események lefolyását. (BÁRTH, 2005. 82.)

³⁰ KISS (SZERK.), 1881. 683.

³¹ KISS (SZERK.), 1881. 683.

³² RAFFAY, 1932. 27.

³³ Az egyedüli vasárnap-i vőlegény nemes Barna Ferenc özvegy férfi, a menyasszony a szintén újránházasodó nemes Palma Anna volt. Mindkét fél két hónappal korábban, egyazon napon temette előző házastárát, Touffer Zsuzsannát, illetve Oklivny Istvánt, a jolsvai iskola rektorát. A férj már nem érthette meg közös gyermekük születését, 1712 szeptemberében halt meg. A kislányuk, Julianna Zsuzsanna születését követő 6. héten az édesanyja is életét veszítette, a lelkészi bejegyzés alapján gyermekágyban halt meg; az árva kislány további sorsáról nincs információ.

4. sz. ábra. A csetneki evangélikus házasságkötések napi bontása (1692–1807)

A tendencia folytatódott tulajdonképpen a következő pestisjárványig, ugyan az 1738. év őszén kötött házasságok esetében – talán a szeptembertől új lelkészként a gyülekezetben tevékenykedő Ambrosius György hatására – a párok kedden keltek egybe. 1739-ben újra vasárnap kötötték a legtöbb házasságot, a járvány ideje alatt oltárhoz lépett három pár közül a két szeptemberi még vasárnap, a novemberi mátkapár már hétfőn fogadott hűséget. 1740-ben már a hétfői esküvők domináltak az egyházközségben, majd 1741-től a keddi napra tevődött át a házasságok döntő többsége egészen a század végéig.³⁴ A csetneki gyülekezetben ekkor lelkészi szolgálatot teljesítő Ambrosius Györgyöt 1741 februárjában Tisza-kerületi szuperintendenssé választották.³⁵ E tisztségben látogatta a gyülekezeteket és fogalmazta meg tapasztalatait többek között a házasságkötési szokásokkal kapcsolatban is.

„Tudtára van mindenek(ne)k bizonyára, hogy ha vasárnap lennének a lakodalmak, mint eddig szokott vala, sokan a lakodalom miat az Isteni szolgálatot el mulatnák az Úr Istennek szenteltetett napot az ördögnek, Vilagnak s Testnek szolgálatjára adván meg fertőztetnék, bűnt tevén azon menyegzői alkalmatossággal vasárnapon ketkepen lelki ismereteket megterhelnek es az Úr Istennek haragját idői es örökké valo veszedelemet magokra az uj hazasokra pedig az áldás helyet átkont szantszandékel fejekre vennének. Ezen lakodalmi alkalmatosságokra kiváltképen rendeltetett időül tudnillik hogy végebe vitessenek Kedden dél előtt, arrul is nem ok nélkül emlékezem, mert e világ a sötétségnek cselekedettit gyakorlani szokta, azt félbe szakasztatni lehet, mikor nap vilagon és nem éjjeli sötétben a lakodalom fog ke[z]dödni és végzödni.”

³⁴ Az 1790-es évektől minden 4. házassági bejegyzés pontos dátuma ismeretlen.

³⁵ SZINNYEI, 1891. 148–150.

A prédikátoroktól a vasárnapok és egyéb sátoros ünnepnapok tisztán tartását kérte. „Tudom ugyan, hogy majd csak nem minden gyülekezetben találtak a világnak olyan szeretői, a kiknek ezek mind tetszeni nem fognak.”³⁶

A pestis utáni egyházlátogatás idején tehát a püspök még több gyülekezetben is a régi szokás meglétét tapasztalta, amely ellen a körlevélben határozottan fellépett. A lelkészeknek és a híveknek a kedd délelőtt tartandó szertartást írta elő, amit a saját gyülekezetében meg is honosított, hiszen 1746-ban bekövetkezett halála után is a kedd maradt a csetneki evangélikusok körében a házasodásra legtöbbször kiválasztott nap.

A pestis után született gyermekek

A házasságkötések jellemzői után a fogantatási adatokat is érdemes vizsgálat alá vonni. Ennek alapját az élve született, a lelkész által megkeresztelt és feljegyzett csecsemők képezik. Rajtuk kívül bizonyosan fogantak még gyermekek, akik magzati korban elhaltak, illetve megszülettek, de vagy élettelenül jöttek a világra, vagy pedig a születés után nem sokkal, de még a keresztség felvétele előtt haltak meg.³⁷ A fogantatások csökkenésében a propagatív életkorúak halála, a járvány következtében ideiglenes, vagy végleges sterilizálódás és a lelki megtisztulás jegyében tartott önmegtartóztatás is közrejátszhatott, amely például a csetneki evangélikus gyülekezetben a pestist követő nagybőjti időszakokban mutatható ki. A pestis a már megfogant életekben is kárt tett, például idő előtti születést okozva. 1741. január 6-án, fogantatás utáni hatodik hónapban jött világra Prebár Mária, akit lelkész keresztelt meg a család otthonában: „*sexto mense inde a conceptione edita privatine baptizata est Pastor*”.³⁸ A csetneki evangélikus keresztelési anyakönyvben abortuszról elsősorban a század végéről van adat,³⁹ azonban a járványok utáni időszakban a temetési matrikula több erőtlén, gyenge, idő előtt vagy éppen halva született csecsemőnek állít emléket. 1711. január 23-i dátummal Valentini Dániel és felesége, Barbara idő előtt született gyermekének temetését jegyezte fel Antonius Sámuel lelkész, de talán szintén az átélt pestis következtében születhetett élettelenül Hudacik Jakab és Ochtinsky Heléna első gyermeke 1712. január 4-én – a házaspár egyébként épp a pestis kitörése előtt, 1710 júniusában házasodott. Az 1740. év legalább tíz bejegyzése is a pestis magzatokra gyakorolt hatásáról árulkodik:

³⁶ Ambrózy György felsőgömöri superintendens körlevele egyházfegyelmi ügyekben, 1741. In: FABÓ (SZERK.), 1861. 121–125.

³⁷ Nem szabad elfeledkezni az adminisztrációból kimaradt csecsemőkről sem.

³⁸ Prebár Mihály és Nosko Mária harmadik gyermeke volt a kislány, akit még öt gyermek követett. Mária bizonyosan az életét veszítette, igaz erről nincs bejegyzés, de a szülők 1752 márciusában született utolsó kislánya is a Mária nevet kapta.

³⁹ Pazár András 1791–1807 között 22 „*abortus, abortivus*” esetet regisztrált. Elődei mindössze hat-szor jegyezték fel idő előtti szülést, és mindegyik esetben keresztnévvel azonosították a csecsemőket, ők valószínűleg átestek a keresztelés aktusán, nevet és „védőszentet” kaptak. A protestáns egyházak ezzel szemben nem nézték jó szemmel, sőt, tiltották, hogy az újszülöttnak a lelkészen kívül más személy szolgálja ki ezt a szentséget. (BÁRTH, 2005. 164–165.) „*A bábának és a lelkészen kívül mindenkinek keresztelni tiltoa van*”, határozta meg a gömöri esperesség gyűlése 1604-ben. (MIKULIK, 1917. 37.)

január 26-án temették „*Judicis Grabecz infans mortuus in lucem editus*”. Február 18-án Szilassy Gábor erőltlen „*infirmus*” csecsemőjét búcsúztatták, illetve augusztus 13-i dátummal egy újabb abortuszt regisztrált Ambrosius György lelkész.

Az élve született és megkeresztelt csecsemők adatai alapján 1710-ben a pestises időszak első és utolsó havában rekonstruáltam fogantatást, a legtöbb áldozatot követelő nyári hónapokban nem fogant olyan gyermek, akiknek világra jöttéről és kereszteléséről tudni lehet. A járvány elmúltával a fogantatások száma már októberben megugrott, majd a megemelkedett házasságkötéseknek köszönhetően számuk decemberben, az adventi időben tovább nőtt. A következő évben februárban, áprilisban és májusban tapasztaltam magasabb fogantatási számokat, az év második felében – december kivételével – ennél alacsonyabb értékeket találtam; ez a fogantatási szezonális jellemezte egyébként a közösséget a század folyamán. Míg az 1700-as években átlagosan 57 gyermek fogant évente, addig az 1711. évben 67-ről van adat. Ugyanakkor az 1710–1719 közötti évtizedben összességében száz gyermekkel kevesebb fogant és született a gyülekezetben, a már kifejtett okok következtében. Az 1739-ben visszatérő járvány a fogantatások számban is eltérést mutat a harminc évvel korábban tapasztaltaktól. A járvány négy hónapja alatt is fogantak a csetneki evangélikus feleiségek, méghozzá a sok éves átlagnak megfelelő arányban. A fogantatások száma a pestis elmúltá után már decemberben megemelkedett, és a nagybőjti időszakot kivéve 1740 tavaszának közepéig magas értéken stagnált. A források alapján 1739 decembere és 1740 márciusa között nem tartottak esküvőt a templomban, tehát az ebben az intervallumban fogant gyermekek az épen maradt házasságok gyümölcsei. Az 1740. év adata (57 fő) kicsivel magasabb csak az azt megelőző tíz év átlagánál (51 fő), majd az évtized folyamán a fogantatások száma fokozatosan emelkedett. 1740–1749 között átlagosan 63, a következő évtizedben pedig már 70 gyermek fogant a csetneki evangélikus gyülekezetben. Az emelkedés nem állt meg, a fogantatások évi átlaga az 1760-as években 85, az 1770-es évtizedben 88, majd az 1780–1789 közötti években érte el a maximumot, amikor átlagosan évi 100 gyermek fogant az evangélikus családokban. Ez tehát a népességyarapodás időszaka az evangélikus gyülekezetben, amit a század utolsó évtizedében csökkenő tendencia követ, ekkor már csak 811 gyermekről van adat a forrásban.

A nominatív vizsgálat eredményeként felállított családlapok segítségével a házasságkötés és az első gyermek születése, illetve a további születések között eltelt idők, intervallumok a családok demográfiai viselkedéséről, a születéskorlátozás gyakorlatáról árulkodhatnak.⁴⁰ A század folyamán az első házasságukba lépő csetneki hajadonok általában 20 hónappal az esküvő után hozták világra első gyermeküket, míg az újrَاهázasodó nők esetében az első intervallum hossza 17 hónap volt. A családi állapot vizsgálata alapján már ismert, hogy az 1710. évi

⁴⁰ Ha a születéskorlátozásra a kívánt gyermekszám elérése után kerül sor, akkor az első néhány időköz nem hosszabbodik meg, illetve további nagyobb sorszámú születekre nem is kerül sor ezen esetekben. Ezért elsősorban az első 3–4 intervallum elemzése világíthat rá a születéskorlátozás előfordulására vagy terjedésére. A több gyermeket vállalók esetében az intervallumok egyébként is rövidek szoktak lenni, mivel „*az ötödik, hatodik stb. születekre csak a nem-születéskorlátozó családokban kerül sor, ahol az intervallumok rövidek*”, olvasható Andorka magyarázatában. (ANDORKA, 1984. 49.) A számítás feltételeiről, módszeréről lásd: ANDORKA, 1988. 54; BENDA, 2008. 154.

pestist követően döntően özvegyházasságok kötődtek az egyházközségben, amelyekben mind a vőlegény, mind a menyasszony többször állt már az oltár előtt, tehát a házasesetben már tapasztalként léptek újra házasságra. Az 1710–1712-ben 61 újraházasodó nő új családjából 26-ban született gyermek – ők átlagosan 15 hónappal a frigy után születtek. Az ugyanekkor hajadonként az oltár elé lépett nők 18 hónap elteltével váltak először anyává. A század átlagaihoz mérten az 1710. évi válság után, amelyik új családban gyermek született,⁴¹ ott az első intervallumok két-két hónappal lerövidültek, az első közös csecsemők ennyivel hamarabb jöttek világra. Ezt az emberi magatartást, az elveszettek „pótlását” mutatták már a fogantatási adatok is. Az 1740–1741-ben megkötött frigyekben több volt a leányként oltár elé álló menyasszony,⁴² de valószínűleg a házasesetben tapasztalt férjeiknek köszönhetően átlagosan a lelkési áldás után 16 hónappal már az első keresztelőt tartották ezekben a családokban is. A pestis után újraházasodó tíz nő közül csupán négyről van adat, hogy gyermekkel ajándékozta meg új férjét. Az alacsony esetszám átlagosan 26 hónapos első intervallumot mutat, amely értéket csupán egy eset emelt az évszázados átlag fölé: az ifjú szabó és későbbi városi bírói posztot betöltő nemes Rojko András és az igen fiatalon megözvegyült, ekkor 22 éves nemes Nébest Katalinnál az esküvő után 51 hónappal találtam az első gyermek születését.⁴³

A születések közötti intervallumok hosszának változását azokban a családokban vizsgáltam, amelyekben a pestis kitörése előtt legalább egy gyermek már világra jött. Az evangélikus csetneki gyülekezetben a század folyamán a 2. és a 7. gyermekek születése között átlagosan 32–34 hónap telt el, a 8. gyermek 28 hónapra rá született, a 9. 35 hónappal később látta meg a napvilágot, a későbbi gyermekek közötti intervallum egyre csökkent. Az 1710. évi pestis után vizsgálat alá vonható kevés család⁴⁴ adatai akkor mutatnak változást, ha minél alacsonyabb születésszámú gyermekek között tombolt a pestis. Például 32 hónapról 50 hónapra emelkedett fel az intervallum abban a négy házasságban, ahol az első gyermek megszületése a pestis előtti időszakra, a másodiké pedig annak elmúltja utánra esett. Az 1739. évi pestis esetén az azonos feltételeknek megfelelő családokban az első és a második gyermekek születése között (9 eset) is hosszabbodott az intervallum – ezekben 37 hónapot mértem. A harmadik gyermek épp 10 hónappal később érkezett abba az öt családba, ahol a pestis a második és a harmadik gyermek születése közé ékelődött be. Mind az 1710., mind az 1739. évi járvány esetében igaz, hogy nem mutatható ki különösebb változás az intervallumok hosszában, amennyiben

⁴¹ A hajadonként az oltárhoz lépett menyasszonyok 60%-áról tudjuk, hogy Csetneken keresztelte első gyermekét, míg az újraházasodó nők esetében ez az arány alacsonyabb (43%).

⁴² 57 hajadon lányból 39 biztosan anyává is vált, míg a tíz újraházasodó asszonyból csupán négy esetében rögzítették az anyakönyvek, hogy újra gyermeket hozott a világra.

⁴³ Természetesen a hiányos anyakönyvezés miatt elképzelhető, hogy korábban is szült már a feleség, vagy éppen magzati korban veszítették el gyermeküket.

⁴⁴ A családok száma azért is olyan csekély, mert az elemzés alá vonható intervallumoknak 8 és 60 hónap közé kell esniük. (BENDA, 2008. 154.) Ugyanakkor például az 1710. évi pestis után is épen maradt családokban több a pestises idő után született gyermek, akik a kisebb születési számú testvérükhöz képest 60 hónapnál később születtek. Ezt okozhatta ideiglenes sterilitás, egy vetelés vagy a hiányos adminisztráció.

magasabb születésszámú gyermekek közé esett a járvány. A meghosszabbodott intervallumok hátterében ideiglenes sterilitás vagy spontán abortusz is állhatott – sajnos az anyakönyvekből a pontos ok nem derült ki.

Összegzés

Tanulmányomban a csetneki protestáns lakosság pestisjárvány utáni magatartásváltozását vizsgáltam meg. A régiót a 18. században kétszer sújtotta a fekete halál, amelyek közül az 1710. évi járvány különösen sok áldozatot követelt a gyülekezetben. A válság után a bűnbánat jegyében a hívek az egyházi szabályokhoz igazították házasságkötési szokásaikat. A változás elsősorban a házasságkötés napjának kiválasztásában nyilvánult meg: a túlélők döntően a zsinati határozatokban preferált hét eleji napokon házasodtak. Ez a töredelmes magatartás csak rövid ideig követhető nyomon az anyakönyvekben, a pestis után két évvel a hívek körében újra a régi szokás szerinti vasárnapi esküvők és táncos mulatozások kerültek túlsúlyba. A „bűnös magatartás folyamányaként” az 1739-ben újra megjelenő pestis azonban már gyökeres változást hozott a házasságkötési szokásaiban, amelyhez a források alapján a penitenciatartás mellett Ambrosius György csetneki lelkész és püspök határozott fellépése is nélkülözhetetlen volt. A század második válságát követően a hívek a legtöbb esküvőt a püspök általa kijelölt keddi napon kötötték, amely aztán a csetneki evangélikus gyülekezet irányadó magatartásává vált.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

MNL OL Mikrofilmtár	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár C 1589
EOL	Evangélikus Országos Levéltár Tiszakerület, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Gömöri egyházmegye 1803. év, Csetnek (https://library.hungaricana.hu/hu/view/Tiszai_01-2_Gomor_1803/?pg=149&layout=s – Utolsó letöltés: 2020. november 4.)
MVSR SAKE AR	Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky Štatny archív v Košiciach Pracovisko Archív Rožňava
MVSR SAKE AR	Mestečko Štítnik II. Protokol Tomus 1730–1762
OSZK Kézirattár Quart. Lat. 1610.	Országos Széchenyi Könyvtár Mathias Bodó: I. Comitatus Gömöriensis Brevis descriptio. [É. n.]

Nyomatott források

BARTOLOMAEIDES

1799 BARTOLOMAEIDES Ladislaus: *Memorabilia Provinciae Csetnek. Excudebat Neosolii*, [K. n.], 1799.

FABÓ (SZERK.)

1861 FABÓ András (szerk.): *Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. In Hungaria Historica. A Magyarországi Ág. Hitv. Evangelicusok történelmi emlékei. I. kötet.* Pest, Carolus Osterlamm, 1861.

KISS (SZERK.)

1881 KISS Áron (szerk.): *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Budapest, Magyarországi Protestánségylet, 1881.

MIKULIK

1885 MIKULIK József: *Magyar kisvárosi élet 1526–1715.* Rozsnyó, Kovács Mihály Könyvnyomdája, 1885.

1917 MIKULIK József: *A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520–1740.* Pozsony, Wigand K. F. Nyomda, 1917.

PÁPAI PÁRIZ

1747 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax Corporis.* Kolozsvár, 1747.
(<https://mek.oszk.hu/15200/15273/> - Utolsó letöltés: 2021. február 21.)

Szakirodalom

ANDORKA

1984 ANDORKA Rudolf: Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895 (egy családrekonstrukciós vizsgálat első eredményei). In: *Történelmi Statisztikai Tanulmányok*, 5. Budapest, KSH Könyvtár, 1984. 39–66.

1988 ANDORKA Rudolf: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei.* Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 1988.

BAROS-GYIMÓTHY

2014 BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta: Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükrében 1730 és 1807 között. In: *Társadalom- és életmód-történelmi kalandozások térben és időben.* Szerk.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Piliscsaba, PPKE BTK, 2014. 153–199.

2019 BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta: Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi gömöri mezővárosban. *Történelmi Szemle*, 61. (2019) 4. sz. 633–655.

2020 BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta: Enyém – Tiéd – Miénk. Özvegy férfiak és mozaikcsaládjaik a 18. századi Csetneken. In: *Történelmi kalandozások térben és időben.* Szerk.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Budapest, Szent István Társulat, 2020. 55–83.

BÁRTH

- 2005 BÁRTH Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyházi és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005.

BENDA

- 2000 BENDA Gyula: Halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In: *KSH-NKI Történeti 2000. évi Demográfiai Évkönyve*. Szerk.: FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Budapest, KSH NKI, 2000. 122–162.
- 2008 BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – Keszthely társadalma, 1740–1849*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008.

CABOURDIN

- 1995 CABOURDIN, Guy: Qu'est-ce qu'une crise? In: *Histoire de la population française*. II. Éd.: DUPÂQUIER, Jacques. Paris, PUF, 1995. 175–192.

DÁNYI-DÁVID

- 1960 DÁNYI Dezső – DÁVID Géza: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, KSH Könyvtára – MŰM Levéltári Osztálya, 1960.

DÁVID

- 1973 DÁVID Zoltán: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények*, 69–70. (1973) 75–130.

DEFOE

- 1978 DEFOE, Daniel: *A londoni pestis*. Ford.: VÁMOSI Pál. Budapest, Európa, 1978.

FARAGÓ

- 1994 FARAGÓ Tamás: Házassági szezonális Magyarország a 18–20. században. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XXXII. Szerk.: VERES László – VIGA Gyula. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1994. 239–256.
- 2007 FARAGÓ Tamás: Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 8. (2007) 30. sz. 19–60.

FAZEKAS

- 1979 FAZEKAS Árpád: Szabolcsi adatok a pestisjárványok történetéhez. *Orvostörténeti Közlemények*, 86. (1979) 91–106.

HORÁNYI

- 1999 HORÁNYI Ildikó: A nagy járványok hatása a halotti rítusok és a gyászreakciókra. *Kharón*, 3. (1999) 3. sz. 71–100.

ILA

- 1976 ILA Bálint: *Gömör megye. A megye története 1773-ig. I. kötet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

KOVÁTS

- 1985 KOVÁTS Zoltán: Népesedési viszonyok. In: *Szeged története 2. 1686–1849.* Szerk.: FARKAS József. Szeged, Somogyi Károly Könyvtár, 1985. 109–169.

MARTOS-ŐRI

- 2000 MARTOS Gizella – ŐRI Péter: Mezőkövesd demográfiai viszonyai a 17. század második felében. *Demográfia*, 43. (2000) 94–134.

ŐRI

- 2003 ŐRI Péter: A halandóság térbeli változatai a 18. század végi pest megyében. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 211–244.
- 2006 ŐRI Péter: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: *KSH NKI 2005. évi Történeti Demográfiai Évkönyve.* Szerk.: FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Budapest, KSH NKI, 2006. 115–162.

PAKOT

- 2006 PAKOT Levente: Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1739. In: *KSH NKI 2005. évi Történeti Demográfiai Évkönyve.* Szerk.: FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Budapest, KSH NKI, 2006. 163–186.

RAFFAY

- 1932 RAFFAY Sándor: *A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez.* Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1932.

SZÁLLÁSI

- 1989 SZÁLLÁSI Árpád: Gömöri Dávid és Gömöröy Dávid. *Orvosi Hetilap*, 130. (1989) 6. sz. 299–301.

SZINNYEI

- 1891 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I. kötet.* Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedés, 1891.